

17. Содержание земских начальных школ // Отчет Зеньковской Уездной Земской Управы за 1909 г. – Зеньков: Типография Г.Н.Подземского. 1910. – с.84

* * *

УДК 394.21(477.53)

Л. Шаповал

ОБРЯДОВО – РИТУАЛЬНІ ДІЇ СВЯТА КУПАЛА НА ТЕРЕНАХ ПОЛТАВЩИНИ

У статті аналізується кульмінаційний момент літнього циклу народного календаря – християнське свято Івана Купала, яке має язичницькі традиції обрядовості українців. Автор виокремлює обрядово – ритуальні дії свята Купала на теренах Полтавщини, виокремлюючи його регіональні особливості. Наголошується на відродженні й популяризації звичаєво – обрядової культури купальської обрядовості у сучасному побуті полтавців.

Ключові слова: свято, обряд, звичай, традиція, ритуал, купальська обрядовість, народний календар, Марена (Мара), Купало, купалки, культу вогню, води, рослинності.

Упродовж століть український народ творив духовне середовище, наповнюючи його унікальними ритуалами, святами, обрядами, звичаями, які пов'язані з літочисленням, змінами сезонів природи. Звичаї, свята річного циклу українців складні за походженням, мають аграрний характер. Іменем Купайла названо язичницьке божество родючості, урожаю, а обрядодійства свята Купайла приурочували вшануванню молодості, кохання й очищення.

Перші описи свята датовані XVI-XVII століть, зокрема, в Густинському літописі (1620 р.) зазначається, що купальське святодійство відзначали напередодні жнив. Якщо попередні свята були опосередкованими етапами підготовки до жнив, то купальська обрядовість є її завершальним етапом [12, с.149]. В «Житті Володимира» (XVI ст.) свято Івана Купайла описується так: «В*ь вечерь зобравшися младенцьї и паннї плетуть собі вінки изъ зыля розного, которїе кладуть на голову и опоясуютъ ся ими; кладуть зась огонь и берутъ ся за руки и около огня одного скачутъ, співаючи пьсни, въ которьїхъ часто споминають Купайла» [1, с.182]. Існує припущення, що назва «Купайло» близька до

індоевропейського «кипіти», «палати», «пристрасно бажати». Однак, нові дослідження довели, що назва «Купало» походить від давньоруського «коло» – круг, колесо, коловорот, або грецького «*polos*» – полюс, вісь обертання. Свято Купайла ділить рік на дві протилежні частини: теплу і холодну, світлу і темну, проростання рослин і збору врожаю [5, с.21]. І.Нечуй-Левицький пояснює назву свята Івана Купайла так: «Ясні літні небесні зливи, сонце, блискавка й грім спільними силами ніби купають землю, даруючи їй найбільшу в час празника Купайла родючу силу, а може, й од того, що на празник Купайла люди купались у воді, віруючи в її чудову силу» [1, с.183]. «Давнім і найбільш емоційним літнім торжеством є купальське свято, або Івана Купала», – наголошує с. Павлюк [12, с.149]. О. Курочкін зазначає: «усупереч церковним заборонам, купальські звичаї до ХХ століття утримували дохристиянські елементи солярного знаку, аграрної магії, очисних та еротичних обрядів» [14, с. 326]. Тему купальської обрядовості досліджували: О. Воропай [1], Ю. Климець [3], Т. Крикун [4], О Курочкін [13], П. Гавриш [8], С. Килимник [2], Г. Лозко [5], О. Найден [6], В.Скуратівський [10, 11]. «Праукраїнська назва свята «Купайло» пов'язується з ім'ям слов'янського божества, що має корінь «куп», «купа», отже це було масове свято, що святкувалося вкупі, купно і супроводжувалося купанням», – наголошує Г.Лозко [5, с.119]. Це свято сповнене поклонінням воді, вогню, Сонцю, еротизму і молодечих ігор. Християнська церква, яка боролася з народними віруваннями, щоб пригасити пишні святкування, встановила свято Івана Хрестителя, або Івана Предтечі, яке святкується 24 червня за старим, а 7 липня за новим стилем.

Значимо, що не всі давні купальські обрядодіяння дійшли до наших днів, загубилася елітарна основа обрядів, які здійснювали до прийняття християнства жерці, що надавали святу Купайла солярного характеру. Збереглися язичницькі вірування: сонце в купальські дні купається, на мить занурюється в річку, а потім світить яскраво. Ритуал освячення купальського вогню та традиція добувати «живий вогонь» за допомогою тертя, дівочі ворожіння, збирання трав дійшли до нашого часу. За традицією розпалювала купальське багаття (Купайлицю) жінка – жриця Вогню [12, с.150].

Культ предків мав вагоме місце в купальських обрядах. Донині збереглася, містерія Купали й Марени. с. Килимник у похованні Марени вбачає символ смерті чи культ предків: «Утонула Мареночка, утонула, та наверх кісонька зринула...» [2, с. 460]. Існує думка, що поховання, спалення чи утоплення Марени – це поховання злих сил в її образі. Такі ритуали дійшли до сучасника, виконуючи спалення, потоплення опудала Марени, а на Полтавщині – Мари. Як ознака анімістичного світогляду

язичників, ворожіння на Купала побутують й досі. Культ природи широко розвинутий у купальських піснях, адже зіллям лікували, відганяли лихі сили, відьом, підкурювали корів, коли не ставало молока, лікували переляк, привертали хлопців до дівчат, чоловіків до жінок і навпаки. Вода на Купала набувала чародійних, лікувальних, цілющих властивостей, нею лікувалися впродовж року. Вранішню воду (росу), що дівчина принесе до схід сонця на Купайла зберігали, берегли як святиню й використовували при чаклуванні та очищенні.

Давні язичницькі традиції виявилися стійкими в календарних святах та обрядодіях українців. В основі купальських обрядів лежать культу вогню, води і рослинності. Основою, довкола якого відбуваються дії, є купальський вогонь, який символізує сонце-зародок у материнській утробі. Він має горіти цілу ніч – від заходу Сонця-Ярила до лона Матері-Землі (смерті), сходу (народження) Купайла. Перед запаленням вогнища в Західній Україні чотири чоловіки зі смолоскипами стають квадратом навколо хмизу, що позначає чотири сонця (чотири пори року). Потім, всі сходяться до купи хмизу і запалюють вогнище, що символізує «сонячне сплетіння», робили колесо, обмотане соломою, яке підпалювали і котили згори в річку, а з настанням темряви влаштовували факельні ходи і багаття, яким приписувалася магічна сила. Вогонь виконував очищувальну магічну функцію – спалювали речі хворих, вірячи, що вони одужають. Спалення купальського деревця – Марени належить до обряду жертвоприношень, а спалювання опудала символізує знищення нечистої сили. Побутував звичай на Івана Купала кидати у вогонь півня або кінський череп – солярних жертвних тварин.

Свято розпочиналося ввечері, напередодні Івана Купала з виготовлення опудала головних атрибутів свята – Купайла і Марени. На Полтавщині опудало Купайла виготовляють із соломи, прикрашають його стрічками і намистом, в інших – замість солом'яного Купайла садовлять дитя, яке виконує його роль. Опудало Марени (Мари) робили в регіонах України в залежності від традицій, які там склалися. В Ковалівці та Шишаках його виготовляють із гілок чорноклену, вишні, соломи, верби. Мару (Марену) виготовляли так: брали гілку з трьома сучками, один із сучків – голова, а два інші – руки. Для цього вибирають вербу, вишню, клен, березу або сосну. Гілку увивали вінками, квітами, намистом, стрічками, робили опудало Марени (Мари) на людську подоби. Майструють його у хаті де збираються дівчата, хлопці намагаються пройти до хати, але їх дівчата не пускають. Гілку ставлять посеред хати, гарно квітчають й співають купальських пісень. Під деревцем, яким були верба, вишня, береза, ясен, липа, сосна, ялина, кущ бузку або терну, прибраним квітами, зіллям та городиною, садовили маленьку дівчинку

(Купалочку), роль якої полягала у тому, щоб бути жертвою Дереву життя. Спалення антропоморфного зображення людини є відгомоном людського жертвоприношення язичниками. Після саджання «Купалочки» до ями, хлопці й дівчата йдуть до річки та проводять ряд ритуалів. Хлопці роблять Купала, а дівчата – Марену (Мару). Купала та Марена уособлювали чоловіче (сонячне) і жіноче (водяне) божества. Поєднання чоловічої і жіночої стихій породжує життя, яке на святі Купайла символізує гілка верби – Купайлиця. Жартуючи та пісенно перекликаючись з дівчатами, хлопці робили хлоп'ячу подобу з соломи, називаючи Купайлом – велику ляльку у ріст людини. Їй одягають штани, сорочку, бриля, у руки дають батога. На обличчі приробляють вуси, бороду. На відстані 20-30 метрів від хлопців, дівчата роблять Марену (Мару) – постать у зріст людини, але жіночої статі, одягають її: у плахту, вишиту сорочку, навішують намисто, заверчують у намітку, чіпляють фартух, підперізують крайкою, одягають на ноги сап'янці, а інколи каптур й кладуть на землі. Інколи Марену розривали на шматки, розкидали, спалювали чи топили. Закінчивши ритуальні дії з Мареною, хлопці й дівчата бігли до Купайла, який стояв прикріплений до тички, вкопаної в землю і дивився в бік вогнища. Хлопці й дівчата ходили за сонцем навколо Купайла й Марени (Мари) та співали веселі пісні, проводили жваві ігри. Коли Купало й Марена потоплені, то дівчата тікали від хлопців, щоб ворожити пізньої ночі. Вони діставали з-за пазухи свічки, як атрибут купальської обрядовості запалювали їх, плели вінки, а потім пускали на воду, співаючи: «По садочку ходжу, виноград саджу, посадивши та й поливаю, ой поливши та й нащипаю, нащипавши, віночок зів'ю, віночок зів'ю, на воду пушу: хто вінок пійме, той мене візьме» [1, с. 202]. В селах Полтавщини дівчата при потопленні Мари знімали із голови вінки й розвішували на деревах, а дехто приносив їх додому й вішав у хаті чи господарській будівлі, як засіб охорони від нечистої сили. Вінок – це символ щастя та одруження, що символізує дівочу цноту, його плетуть із кануперу, любистку, сокирок, барвінку, васильків, м'яти, рути. Дівчата в коси вплітали трави, а перед заміжжям відпускають свій вінок на воду і дивляться: як рівно пливе, то скоро заміж вийде, якщо крутиться на місці або потоне, то ще дівуватиме, якщо вінок пристане до берега, то туди дівчина і заміж піде. Інколи пускають два вінки, загадуючи один на себе, а другий на коханого, якщо вони сходяться на воді то це вірний знак, що будуть у парі. Хлопці слідкують за тим, як дівчата пускають на воду вінки, вони збираються на протилежному березі річки Ворскла. «На Полтавщині пущений на воду вінок переймає наречений дівчини («переемець»), який хоче із нею одружитися. Хлопець пропонує цій дівчині заручитися, якщо дівчина погоджується, то одягає свій вінок їйому на голову, якщо ж ні, то дівчина жартома викупує вінок

(за поцілунок чи танець) і пускає на воду», – зазначає О.Найден [6, с.60]. Коли забави стихають, люди від вогнища запалюють свічки на вінках, йдуть до річки, щоб пустити їх водою. Після цього сідають за святкову вечерю, віддаючи шану предкам і молячись за народження літнього сонця Купайла.

Персонажами свята Івана Купала є Водяник – цар, що володіє водою в світі; русалки – водяні богині, які живуть на дні водоймищ, сумні дівчата, одягнені в довгі до п'ят білі сорочки або голі, у зелених віночках із осоки чи галузок, з довгим розпущеним волоссям до колін та мавки – душі померлих дітей, живуть на деревах у лісах, полях і в траві. Роль мавок виконували дівчата високого зросту, які мали кругле лице, прикрашені квітами довгі коси, одягалися в прозоре вбрання. Одним з центральних персонажів свята Купайла є Дана – богиня води і річок, дружина Дажбога. Їхнє весілля святкують боги і люди на Івана Купала. Шанованим персонажем на святі був бог війни та любові – Ярило, побратим Купайла. Чоловіка виряджали у білу полотняну одягу, з вінком польових квітів, а в руках – серп та жмут колосся і пшениці, як ознака врожаю та благополуччя [1, с. 200]. Основними діючими особами є дівчата (купалки) та хлопці, яким було по 16 років, інколи, до обрядодій залучалися молодіші. Присутніми були старші чоловіки, підлітки й діти, які на святі спостерігали за дійством, роблячи крок до дорослого життя.

В селі Ковалівка на Полтавщині зібравшись, дівчата беруться за руки і ходять навколо «Марени» (Мари) – гілки чорноклену, верби, вишні співаючи: «Ходили дівочки коло Мареночки, зелені два дубочки – парубочки, червона калинонька – то дівочки...» Переспівавши пісню, дівчата зупиняються. Одна з них бере солом'яне опудало, одягнене в жіночу сорочку й ставить під дерево, або поруч із гілкою – «Мареною», інші дівчата вбирають голову опудала Купайла стрічками, а на шию чіпляють намисто. О.Воропай пише, що «буває так, що ставлять опудало з дерев'яними руками, на які чіпляють плетені вінки. Купайла обкладають купою соломи з кропивою і запалюють, а коли вогонь розгориться, хлопці й дівчата беруться за руки й перестрибують через вогонь, а інші співають: «Ой на горі, на горі, там горіли вогні. То ж не вогні горять, то дівоньки ходять, білу лозу ложать...». Потім дівчата застромляють у землю зрізане молоде деревце, оздоблюють його квітами й вінками, запалюють вогонь навколо того деревця так, щоб вогонь його не пошкодив. Біля Мари кладуть купу кропиви і перестрибують через неї босими ногами. Пізніше на кропиву кладуть солом'яну й запалюють, а потім стрибують через вогонь дівчата й хлопці. На кінець вечора коли купальське дійство закінчується, Мару несуть до річки й топлять у воді. Далі розкладають багаття, на березі річки Ворскли, побравшись за руки, дівчата й хлопці стрибують

парами через вогонь. Біля вогнища дівчата співали: «Ой, не стій, вербо, над водою, та не пускай зілля по Дунаю.» [1, с.185]. Розкладати вогні здорові хлопці, що не мали ніяких вад і вважалися за порядних, нічим лихим не заплямовані. Далі проводили ігри, а коли скінчалися, починалися дії навколо багаття. «Спочатку стрибають через вогонь хлопці по старшині один за одним. Якщо вище скочить хлопець, то краший буде на його полі врожай; який спритніше скочить – здоровіший буде. Упаде під час стрибка – щось трапиться йому нещасливого впродовж року; розгорне вогонь під час стрибка – розгорнеться нелад. Коли перестрибали хлопці, тоді починають стрибати попарно, хлопець з дівчиною. Перестрибнули вдоло, вогню не зачепили, не спіткнулися – поберуться й щасливо житимуть» [13, с.187]. У купальську ніч молоді парубки йдуть у ліс шукати квітку щастя – папоротник, а дівчата – тирлич-зілля, а решта йдуть додому. Із свідчень Григорія Максименка ми дізналися, що в 1963 році, в селі Вишняки на Полтавщині відбувалися купальські заботи. Респондент зазначає, що «З уквітчаної квітами вантажної автомашини легко вистрибують дівчата у вінках, в барвистому українському одязі... Навколо сміх, жарти, музика... Непомітно спадають сутінки... На високому стовпі, обвитому квітами й різнокольоровими стрічками, спалахує смолоскип Купала. В ту ж мить у темряву неба злітають червоні ракети, розсипаючись на гірлянди вогнів. Молодь навколо згарища співає пісню: «Ой, летіло помело через наше село – стовпом дим...». Як свідчить Устина Ілляшенко із села Дібровка Полтавської області «Купайло було святом в основному для підлітків – десятирічних і більше років хлопчиків і дівчаток, на яке збиралися діти з села. Господарі хати замовляли обід на всіх. «Зазвичай це були молода картопля, огірки, пироги з ягодами, варені фарбовані яєчка, узвар, цукерки», – наголошує Ангеліна Бобок [6, с.58]. Про купальський обряд на Полтавщині Устина Прохорівна Ілляшенко 1914 р. н. повідомляє: «що не спитала у бабусі чи пускали дівчата віночки пливти по воді, далі говорить, що мабуть пускали. Вона пригадує, що у її дитячі роки свято Івана Купала проходило так само – із чортополохом, обідом, піснями, процесією до р. Ворскли, тільки вже не було ляльок Івана і Маринки. З часом купальські обряди втратили свої сутнісні фактори. О. Найден наводить приклад купальського обряду, який описала Ангеліна Бобок, 1924 р. н. : «Основними учасниками свята, виконавцями обряду, були не діти і підлітки, а юнаки і дівчата. Хлопці завчасно нарізали будяків, сушили їх та склали горою. На Івана Купала дівчата святково обряджені – у вишитих сорочках, цвітастих спідницях, віночках із стрічками та хлопці у вишитих сорочках збиралися біля будинків та влаштовували обід. Потім, розпалювали велике багаття і всю ніч водили хороводи, співали пісень, грали у ігри. Двох учасників, гарно одягнутих,

красивих парубка і дівчину – називали Іваном і Маринкою. Вранці молодь ішла до річки, де дівчата пускали по воді віночки, а потім усі разом штовхали у воду Івана і Маринку, щоб викупались [6, с. 59]. Вранці, на світанку дівчата вмивались рососою та тирлич-зіллям – гуртами йшли до лісу та в поле збирати квіти для вінків. Найголовніше зілля – це барвінок, який доповнювали ромен-зілля, боркун-зілля, материнка, чебрець, нечуй-вітер, братки, волошки, мак, сокирки, хлібні колоски, любисток, м'ята, чорнобривці, ласкавці та кудрявці. Дівчата двічі плели вінки – напередодні та в день Купала. «Ті вінки, що плелися напередодні, виставляли на сонце, щоб їх «сонце обцілувало», а вінки, які плели в день Купала, зберігали свіжими, як ті вінки, що плели для пускання на воду. Потім тричі з піснями хороводом обходять вогонь і підходять до річки, до води. Дівчата ворожили на свою долю пускаючи вінки на воду, якщо вінки напроорочили біду то, можна зарадити найвищими силами: вогнем і водою», – стверджує с. Килимник [2, с.156]. У ніч на Івана Купала господарі й господині в селі не сплять. За народними повір'ями, в купальську ніч гуляють злі сили й можуть натворити лиха в господарстві: зіпсувати коня, корову, інших тварин, оселитися у господарстві. «В цей день дівчата обтикають хату попід стріхи лопухом, адже лиха сила боїться лопуха; господар у стайнях та оборах, на пасіці накидає полину, розкладає осикові гілки, кладе остриєм сокиру у воротах та проводить риску крейдою. Господиня ставить на вікнах і в дверях у хаті осикові гілки та кладе ніж на порозі. А як лише смеркне, господиня йде на обору й підкурює корови чарівним минулорічним купальським зіллям, щоб відьма не приступила; дівчата у цей день носять часник за поясом», – описує С.Климник [2, с.157].

Слід вказати, що у давнину купальські розваги займали у часі тривалий період, виконання ритуалів та магічних дій, ворожіння супроводжувались купальськими піснями. Уривки деяких із тих, що дійшли до нас є сакральними і виявляють тісний зв'язок із язичницькими віруваннями, за якими день Івана Купала вважався шлюбом води і сонця (Лади з Купайлом). Первісними темами купальських пісень були: 1) чарування урожаю; 2) культ покійників; 3) культ сонця; 4) культ природи; 5) культ квітів; 6) культ води; 7) вшанування вогню; 8) прощання з літом; 9) добір пари – кохання, одруження; 10) прийняття нового члена роду до родини; 11) замирення родів; 12) містерія «Квітка Щастя» – папороть; 13) містерія «Купалочки – Фортуни»; 14) містерія – Купала і Морени. «Майже всі купальські пісні, що збереглися до сьогодні, мають своїми мотивами – «добір пари», «кохання», «чарування – ворожіння» – про подружнє життя, мрії про одруження...», – наголошує

О.Воропай [1, с.472]. Оскільки, купальська ніч була часом язичницьких обрядодій, то тема кохання та тілесної любові є основною у цих піснях.

Купальським ритуалом було ігрове суперництво між дівчатами і парубками. Останні намагалися відібрати у дівчат ошатне деревце й зламати його, щоб перешкодити цьому виготовляли спеціальні опудала Купала з будяків, терну, кропиви. Молодь вела ігрову боротьбу за головний атрибут свята Купайла, який був символом рослинності й дівочості [7, с.15]. Обидві сторони обмінювались жартами й піснями – дражнилками. «Селянська свідомість приписувала купальському дереву важливу аграрно-магічну роль», – наголошує О. Курочкін [13, с.327]. «Це свято виводить на поверхню корелятивні зв'язки людини і природи, космологічні зв'язки між днем і ніччю, землею і небом, сонцем вечірнім і сонцем вранішнім, зрештою між життям і смертю – вважає В.Скуратівський [11, с.127]

Значимо, що серед обрядів, умовам здійснення яких відповідають природно-ландшафтні фактори села найпоширенішим є свято Івана Купала. Язичницьке свято Купайла відрізнялося від християнського обрядово-звичаєвими формами, які зазнали в часі деформацій, але залишились стійкими у церковній обрядовості й традиційній культурі, які знаходять широке розповсюдження в Україні, зокрема на Полтавщині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис / О. Воропай. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с.: іл.
2. Килимник с. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: у 2 кн., 4 т. / с. Килимник. – К.: Обереги, 1994. – Кн. 2 – 528 с.
3. Климець Ю. Д. Купальська обрядовість на Україні / Ю. Д. Климець. – К.: наук. думка, 1990. – 142 с.
4. Крикун Т. Вогні Купайла / Т.Крикун // Журавлик. – 2007. – №7. – с. 10.
5. Лозко Г. Коло Свароже. Відроджені традиції / Г. Лозко. – К.: Український письменник, 2004. – 222 с.
6. Найден О. Купальські обряди на Полтавщині та Вінничині / Олександр Найден // Народне мистецтво. – 2007. – №3–4. – с. 58–61.
7. Ой, на Івана Купала...: скарбничка звичаїв // Професор Крейд. – 2005. – №7. – с. 14–15.
8. Полтавський народний календар: іст.-етнограф. нариси / П. Я. Гавриш, Р. Л. Гавриш, В. В. Копил. – Полтава: Інтерграфіка, 2002. – 216 с.
9. Сапіга В. К. Українські народні свята та звичаї / В.К.Сапіга. – К.: Т-во Знання України. – 1993. – 112 с.

10. Скуратівський В. Дідух: свята українського народу / В.Скуратівський. – К. : Освіта, 1995. – 272 с.
11. Скуратівський В. Місяцелік. Український народний календар / Василь Скуратівський. – К. : Либідь, 1993. – 207 с.
12. Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С. П.Павлюка; передм. М. Г. Жулинського. – 3-тє вид., випр. – К.: Знання, 2006. – 568 с.
13. Українці: іст.-етнограф. монографія: у 2 кн. Кн. 2. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – 544 с.
14. Шкода М. Н. Традиції і свята українського народу / М.Н.Шкода; іл. О. К. Перепилиця. – Донецьк : БАО, 2007. – 384 с.

* * *

Н. Удовиченко

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МОЛОДІЖНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

У статті розглядаються заходи радянської влади спрямовані на обмеження релігійних настроїв серед молоді Полтавщини упродовж другої половини 1940-х – 1950-х років. Автор акцентує увагу на формах і методах здійснення антирелігійної пропаганди. Досліджуються загальні проблеми державно-церковних відносин в Україні у повесенні роки.

Ключові слова: державно-церковні відносини, антирелігійна пропаганда, молодь, Православна церква.

Сьогодні українське суспільство є багатоконфесійним, кожному його члену гарантується свобода совісті, а Україна є світською державою. Але релігія та інститут Церкви у її соціально-політичному та духовному житті зайняли вагоме місце, ставши невід'ємною складовою взаємодії суспільства і влади, яке не завжди має конструктивний характер. Так, політизація церковного питання, жвава міжконфесійна полеміка призвели, зокрема, до різних інтерпретацій подій історичного минулого, що вимагає від науковців неупередженого, методологічно виваженого дослідження самого процесу та наслідків маніпуляції, антирелігійної пропаганди радянською владою свідомістю людини. Антирелігійна політика радянської влади почала активно досліджуватися у зарубіжній, пострадянській, у тому числі й вітчизняній історіографії у 90-і роки